

Szent Albanus magyar királyfi francia nyelvű legendája (*Vie de saint Albain, roi de Hongrie*).

A középkorban a valós, történelmi személyiségeken kívül több olyan szentet, boldogot is magyar származásúnak tartottak, akiknek létezése vagy magyarsága hiteles forrásokból nem adatható. Ilyen volt Itáliában Szent Vilma, ilyen az a magát Szűz Máriának szentelő névtelen magyar herceg, akiből aquileiai pátriárka lett, és ide tartozik Szent Albanus is, a vérfertőző magyar királyfi, akinek története valamikor a 12. század vége felé született meg. A szövegnek több latin és német változata is ismert, ezek kritikai kiadását Karin Morvay készítette el 1977-ben,¹ és egy olasz nyelvű fordítás is készült venetói nyelvjárásban az egyik latin változathoz a 14. században, ami szintén hozzáférhető megbízható kritikai kiadásban.² Csernus Sándor már egy 1996-os, kommentált bibliográfiájában beszámolt arról, hogy a szövegnek létezett középkori francia változata is, de a pontos szövegről ez idáig nem készült leírás tudomásom szerint semmilyen nyelven.³ Ezt a hiányt igyekszem pótolni.

Az Albanus-legenda

A középkor több Albanus nevű szentet ismert, leghíresebb közülük természetesen az első brit mártír, akinek történetét először Beda Venerabilis írta meg angol egyháztörténetében, s számos ezen alapuló legendája keletkezett latinul és népnyelven egyaránt. St. Albans városa is róla kapta a nevét. A minket érdeklő Szent Albanus magyar királyfi legendája (BHL 0201 és 0202) jóval későbbi, valószínűleg 11. századi, és a középkori incesztustörténetek közé tartozik.

Az elbeszélés szerint egy császár megözvegyülve szerelemre gerjed saját lánya iránt, s amikor az gyermeket szül tőle, a szegényt úgy próbálják leplezni, hogy a gyermeket meg akarják ölni. De akárcsak Oidipusz történetében, a gyermek itt sem hal meg: anyja megsajnálja, és díszes ruhában, kincsekkel együtt kitéti egy erdőben. Megtalálja a magyar királynak adja a gyermeket a kincsekkel együtt, és a király, aki régóta hiába remél gyermeket, örökbe fogadja. Az ország népe azt hiszi, Albanus a király és neje vér szerinti gyermeke, s már örökbefogadó apja életében királlyá koronázzák. Vér szerinti apja, a császár sok jót hall felőle, ezért elhatározza, hogy felhagyva a vérfertőzés bűnével, lányát Albanushoz adja feleségül. Pár évvel később halálos ágyán a magyar király elárulja Albanusnak, hogyan találták meg, átadja neki a vele talált tárgyakat, s felesége (s egyben anyja, nővére) felismeri bennük a gyermekével kitett holmikat. Bűnbánón a császárhoz mennek, elmesélik neki a történeteket, s miután mindhárman elismerik vétküket, egy püspök vezeklésként hét évi szüntelen vándorlást ír elő nekik. Amikor ez letelik, vissza akarnak térni az udvarba, de a megérkezés előtti utolsó éjjel eltévednek. Vihar tör ki, Albanus fekhelyet készít szüleinek, s míg ők alszanak, ő felülről, egy fa tetejéről örködik az álmukon. A közös fekhelyen apa és lánya visszazuhannak a vérfertőzés régi bűnébe. Amikor Albanus ezt látja, megöli mindkettőjüket. Ezután újabb hét évig vezekel bűnei miatt. Hazatér országába, elrendezi világi ügyeit, gondoskodik örökléséről, majd elvonul remetének. Egy erdőben gonosztevők találnak rá, megölik, testét egy folyóba dobják. A holttest egy malomnál akad meg, s amikor egy lovat ott élő leprás lánya megfürdik a vízben, csodásan meggyógyul. A város püspöke a malomnál kutatni

¹ MORVAY, Karin, *Die Albanuslegende*, München, Fink, 1977.

² *Legenda de misier Sento Alban* : *volgarizzamento veneziano in prosa del XIV secolo*, kiad. Eugenio Burgio, Velence, Marsilio, 1995. Az olasz változat szövege jegyzetapparátus nélkül az interneten is szabadon hozzáférhető: https://vec.wikisource.org/wiki/Legenda_de_Misier_Sento_Alban#infofonte.

³ CSERNUS Sándor, *Magyar vonatkozásokat tartalmazó francia nyelvű források kislexikona és bibliográfiája (11–15. század)*, Szeged, 1996, 15. század, 30. tétel.

kezd, megtalálják Albanus tetemét, és ereklyéinek feltalálását fényesen megünneplik: így kezdődik állítólag a szent kultusza.

A szöveg többféle változatban és gyűjteményben is fennmaradt. Elsősorban legendáriumokban szerepel (ezek gyakran ciszterci kolostorokhoz köthetők, mint pl. a párizsi BNF latin 16735 jelzetű kódexe), de a pápai kancelláriához köthető levélgyűjteményekben és más, vegyes tematikájú szövegek kontextusában is megtalálható. Készült három latin verses feldolgozása is. Rövidítve, exemplumként átdolgozva bekerült a *Gesta Romanorum* néhány kéziratába is. Karin Morvay alaposan alátámasztott véleménye szerint a szöveg a pápai udvarban keletkezhetett, nem függetlenül a 12. század végi investitúraharcotól.

A francia nyomtatványok

A magyar történeti irodalomban már a 19. században felfigyeltek erre a legendára, ha nem is kapott különösebb figyelmet, és legutóbb Falvay Dávid írt olasz nyelvű, venetói fordításáról.⁴ A francia változatról különös módon egy nyomdászattörténeti munka, V. A. Claudin műve adott hírt elsőként.⁵ A német származású, Franciaországban tevékenykedő Jean Sybernek tulajdonítja a *Vie de Monseigneur saint Albain, roy de Hongrie et martyr* című rövid nyomtatvány (GW 516) kiadását, ami tudomása szerint az első olyan lyoni kiadvány, amelynek címlapja egy különálló oldalon található. A kolofon 1483. április 18-áról datálja a nyomtatványt. Claudin megjegyzi, hogy a nyomtatvány „különösen ritka”. Voltaképp csak egyetlen példány ismert belőle, amely 5 fontért a 18. században Le Tellier de Courtanvaux-hoz, majd Angliába került. 1828-ban Londonban egy árverést követően nyoma veszett, majd Édouard Rahir vitte vissza Franciaországba, és ő bocsátotta Claudin rendelkezésére, aki a kötet első és utolsó oldalát fakszimilében közölte is. A művet Claudin munkája nyomán sorolta fel a magyar vonatkozású középkori francia szövegeket feltáró bibliográfiájában Csernus Sándor, de magát a nyomtatványt ő sem látta, úgy tűnt, 1904 után nyoma veszett.⁶

Némi utánajárással bő egy éve sikerült rábukkannom a nyomtatványnak arra a példányára, aminek alapján Claudin ismertette, a New York-i Pierpont Morgan Library katalógusában.⁷ Ezen a példányon szerepel François-César Le Tellier, Courtanvaux márkijának (1718–1781) ex librise, tehát ugyanarról a kötetről van szó, amit Claudin ismertetett. Courtanvaux márki korának egyik legfontosabb könyvgyűjtője volt. Halála után könyvtárát elárverezték, katalógus is készült az árveréshez,⁸ de ebben nem találtam meg a kötetet; az is lehet, hogy már a gyűjtő életében Angliába került.

⁴ FALVAY DÁVID, *Szent Albanus, a vérfertőző magyar királyfi. Egy fiktív szent legendája Itáliában* = „*Ritrar parlando il bel*”, Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére, szerk. Szegedi Eszter, Falvay Dávid, Budapest, L'Harmattan, 2011, 267–277.

⁵ CLAUDIN, V. A., *Histoire de l'imprimerie en France*, t. III, Paris, Imprimerie Nationale, 1904, 197–198.

⁶ A BNF alább jegyzetben hivatkozott katalógusa megemlíti a bibliofil Charles Fairfax Murray könyveinek 1918-as aukciós katalógusát, melyben az 569. tétel lenne a korábbi lyoni kiadás egy (egyetlen?) példánya, de a hivatkozott tételt nem találtam meg. Ha ez a már Claudin által is látott példány, akkor feltehetően Fairfax Murray gyűjteményébe került a kötet, majd onnan New Yorkba.

⁷ A Bárány Attila által vezetett Lendület kutatócsoport (MTA-DE Magyarország a középkori Európában) nagylelkű támogatásának hála, meg tudtam rendelni a könyv digitális másolatát. Ez úton is köszönöm a segítséget.

⁸ *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu François-César Le Tellier, marquis de Cour-*

Sikerült a szöveget azonosítanom egy későbbi, párizsi kiadványban is, melyet jelenleg a párizsi francia nemzeti könyvtárban őriznek, a Rothschild-gyűjtemény részeként. Ennek kolofonja a következő:

Cy fine la vie du glorieux martyr Monseigneur Saint Albain Roy de Hongrie Translaté na gueres de Latin en francoys. Et nouvellement imprimé a Paris par Pierre Ratoyre Demourant en la Rue Judas pour Pierre Sergent Libraire demourant en la rue Neufve Nostre Dame a l'enseigne saint Nicolas.

Ezek szerint Pierre Ratoyre nyomtatta ki Pierre Sergent könyvkereskedő számára a művet, melyet *nemrégiben* fordítottak latinból (de ugyanez a fordításra vonatkozó megjegyzés szerepel a majdnem ötven évvel korábbi lyoni nyomtatvány kolofonjában is, tehát valószínűleg onnan másolja a párizsi nyomdász). A BNF katalógusa 1530 körülre datálja a nyomtatványt.⁹

A francia legenda két kiadása között, egyetlen, később részletezett esetet leszámítva, szinte csak helyesírási eltérések vannak, illetve pár esetben választott a későbbi kiadás készítője forrásától eltérő szóalakot, ritkán szót. Annnyira kevés a különbség a két nyomtatvány szövege között, hogy biztosra vehető, az ősnymotvatvány (esetleg annak egy későbbi, elveszett nyomtatott kiadása) volt az 1530-as kiadvány mintája. Éppen ezért a szöveg kiadásánál a korábbi változatot érdemes követni.

A következőkben igyekszem a francia szöveg pontos latin mintáját meghatározni.

A francia szöveg latin forrása

A latin nyelvű elbeszélés kritikai kiadását elkészítő Karin Morvay által elkülönített szövegváltozatok számos dologban eltérnek egymástól. A német filológus három családot (A, B és C) állított fel a prózai szöveget tartalmazó kéziratokból, s az A család több változatát különböztette meg. Az A (s az ehhez tartozó A+, A+(k) alvariánsok) és a B jelzetű latin nyelvű csoport legjelentősebb eltérése a kitett gyermek megtalálásának története, míg a C a végén megkurtított, exemplummá formált szöveg, mely a *Gesta Romanorum* négy kéziratában fordul csak elő. Míg a legelterjedtebb A változatban a gyermek megtalálása nincs hosszan leírva, csak annyi szerepel itt, hogy a magyar király emberei megtalálják és elviszik hozzá, az A+ változatban egy gyermektelen gazdag ember talál rá, épp amikor hazatér santiago de compostellai zarándoklatáról, ahol utódért, gyermekáldásért imádkozott. A csecsemőt megpillantva azt reméli, hogy az Úr meghallgatta imáját, és ezért találta a gyermeket, de amikor átadja a vele talált drága holmikat a magyar király embereinek, a király, értesülve a megtalálás körülményeiről, a gyermeket is elveszi tőle. A B változat tulajdonképpen ugyanezt követi, azzal az eltéréssel, hogy itt a zarándoklatról hazatérő férfi, aki megtalálja a gyermeket, nem egy akármilyen gazdag zarándok, hanem a magyar király pohárnoka (*pincerna regis*).

Mivel *Legenda Sancti Albani Hungarici martyris* (GW515) címen ősnymotvatványként is megjelent a történet A változata Kölnben 1473-ban, azt várhatnánk, hogy a francia változatot ennek sikerén felbuzdulva, s ennek alapján készítette volna el Jean Syber nyomdája.¹⁰ Viszont a francia szövegben szerepel a gyermek megtalálásának kiszínezett epizódja, ezért mindenképp az A+ vagy

tanvaux, capitaine-colonel des Cent-Suisses ; dont la vente se fera... le lundi 4 mars..., Párizs, Nyon l'ainé, 1782. Digitalizálva: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9608517r/>

⁹ <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc37561r>. – A kötet jelenleg a Rothschild 3098 (2020 b) jelzetet viseli.

¹⁰ A latin ősnymotvatványból 14 (!) példány maradt fenn, ami meglepően nagy szám. Ennek alapján magas példányszámban kerülhetett a piacra. L. a berlini példány digitalizált változatát: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001D0F200000000>.

B jelű változathoz áll legközelebb. Prológusa is csak ennek a két változatnak van. Több minden is szólna emellett, hogy a B-változatban lássuk a francia fordítás forrását: a franciához hasonlóan ez is egy bőbeszédűbb elbeszélés mint A+, és a B változatot csak két franciaországi kódex tartalmazza, míg az A+ két (egy hosszabb (Köln, Hist. Archiv. Cod. G B) és egy rövidített (Berlin, Staatsbibliothek, cod. Theol. Lat. Fol. 706) kézirat a egyaránt kölni provenienciájú.¹¹ Ennek ellenére bizonyosra vehető a tartalmi összehasonlítás alapján, hogy a francia fordító vagy az A+ változat, vagy egy ahhoz hasonló, de Karin Morvay által nem ismert latin szöveg nyomán készítette el a fordítását. Ezt bizonyítja a gyermekkel kitett kincsek bő felsorolása, az, hogy a császár lánya könyörög apjának, hogy kíméljék meg a gyermek életét és nem titokban menekíti meg, s még sok más apróság, az is, hogy a megtaláló nem a király pohárnoka a franciában, amik B-től eltávolítják és A+-hoz közelítik a francia szöveget. A francia változat jóval szószátyárabb, részletesebb, mint bármelyik fennmaradt latin, de ez a 15. század francia próza stíluseszményéhez köthető, s nem feltétlenül utal az A+ szövegénél bővebb forrásra. A fordító egyéni felfogása, retorikai képzettsége, irodalmi ízlése határozta meg a latin szöveg átalakítását.

Idézem a gyermek megtalálásának epizódját a lyoni ősnymotatvány szövege nyomán:

Celuy homme et la nourrice prindrent la charge de l'enfant. Et se mirent au chemin pour accomplir ce que leur estoit en charge. Si cheminerent moult loing et par plusieurs jours tant que ilz vindrent au royaulme de Hongrie assez pres de la cité ou le roy tenoit pour celuy temps son estat. Et quant ilz virent lieu et point convenable il mirent l'enfant au mylieu du chemin et se retrayrent dedans ung petit buisson qui estoit pres de la pour veoir et scavoit la conclusion de la chose. Tantost apres ilz virent venir ung moult puissant homme pellerin qui venoit de Saint Jaques accompagné de plusieurs vaillans gens et tendoit en la cité pource que c'estoit son chemin. Celluy vaillant pelerin vit devant soy en son chemin a terre la petite capse. Si descendit de son cheval pour scavoit quelle chose estoit dedans. Et se print a merveiller quant il trouva ung beau petit filz. Adonc il appella ceulx de la compagnie et en regardant moult curieusement les royaulx aournementens dont il estoit aourne il imaginerent qu'il estoit de royal lignee si doubterent d'estre repris se ilz le portoyent hors du royaulme sans licence. Et sur ce il conclurent ensemble par bon et saige conseil que pour eschiver dangier et peril il en parleroyent au roy ilz entrerent en la cité et vindrent au palais royal et presenterent au roy l'enfant aourné de royaulx aournementens disant que sur la terre du roy l'avoient trouvé. En ce point le roy se esmerveilla moult de celle chose. Et commanda au vaillant pelerin que sur peine de mort il luy declarast la pure verité de tout le fait. Sur quoy le pelerin luy respondit en telle maniere: Sire je suis homme que habonde dieu merci en toutes prosperites temporelles a mon plaisir si non que noy estant en mon mariage longtemps dieu ne m'a pas encore donné de lignée. Et pource j'ay prins devocion d'aller en perelignage au benoit baron monseigneur saint Jaques en luy suppliant qu'il luy plust moy impetret a dieu grace d'avoir generation. Or est ainsi que en retourment de mon pellerinage j'ai trouvé cestuy tant beau petit filz en mon chemin si ay pensé que dieu avoit exaucé ma priere et qu'il m'avoit fait trouver cestuy tant bel enfant pour ma consolation. Mais pour ce qu'il est atourné et paré de tant beaux et royaulx aournementens et que je l'ay trouvé sur vostre terre et tant pres de la cité en laquelle vous faictes a present residence, j'ay eu paour d'offendre vostre royalle majesté. Si ne l'ay pas volu emporter hors de vostre royaulme sans vostre liscence. Le roy eut grant joye de celles nouvelles si retint l'enfant pour soy

¹¹ Az egyik a kölni Keresztes Urak Rendje (Ordo Fratrum Sanctae Crucis) kolostorából, a másik a kölni karthauziak kolostorából származik.

et garda moult curieusement et secretement les royaulz aournemens qu'il avoit en tour de soy et donna grans dons au pellerin vaillant qui tint son chemin et retourna en sa nascion.¹²

(Ez a férfi és a dajka gondjukba vették a gyermeket. És útnak indultak, hogy végrehajtsák, amit rájuk bízta. Jó messzire elgyalogoltak, s több napon át mentek, mígnem a magyar királysághoz értek, elég közel ahhoz a városhoz, ahol a király akkoriban tartózkodott. És amikor egy megfelelő helyet találtak, kitették a gyermeket az út közepére, és maguk visszahúzódtak egy kis bokorba, ami közel volt, hogy lássál és megtudják, mi lesz a dolog kimenetele. Kisvártatva látták, hogy egy nagyhatalmú ember érkezik zarándokként, aki éppen Santiago de Compostellából tért vissza számos derék férfiú kíséretében, és a város felé tartott, mert hiszen arra vitt az útja. Ez a derék zarándok meglátta maga előtt a földön a kis ládikát. Leszállt a lováról, hogy megtudja, mi van benne. És nagyon elcsodálkozott, amikor egy szép kisfiút látott benne. Odahívta kíséretének tagjait, és ahogy nagy kíváncsisággal nézegették a királyi díszeket, amivel fel volt díszítve, azt képzelték, biztosan királyi ivadék, ezért attól féltek, megbüntetik őket, ha engedély nélkül elviszik őt az országból. Ezért együtt elhatározták jó és bölcs tanáccsal, hogy elkerülendő a veszélyt, beszélnek róla a királlyal. Bementek a városba és elmentek a királyi palotához, és megmutatták a királynak a királyi díszekkel felékesített gyermeket, és elmondták, hogy a király földjén találták. A király igen elcsodálkozott ezen a dolgon. És megparancsolta a derék zarándoknak, hogy halálbüntetés terhe mellett mondja el a teljes igazságot az ügyről. Amire a zarándok így válaszolt: Nagyuram, olyan ember vagyok, akit Isten kegyelme elhalmozott minden földi jóval kedvem szerint, ha nem számítom, hogy házasságomból Isten sokáig nem adott nekem leszármazottat. És ezért ájtatosságból elhatároztam, hogy elzarándokolok (*aller en perelignage*) a boldog Szent Jakab báró úrhoz, könyörögve hozzá, hogy méltóztassék számomra Istennél közben járni, hogy utódom születhessen. Hát így történt, hogy visszatérve a zarándoklatomról (*pellerinage*) rátaláltam erre a szép kis fiúcskára az úton, és azt gondoltam, hogy Isten meghallgatta könyörgésemet, és segített rátalálni erre a szépséges gyermekre, vigasztalásképpen. De minthogy annyi szép és királyi ékességgel van körülvéve és feldíszítve, és mert az Ön földjén találtam, és olyan közel a városhoz, ahol most éppen tartózkodik, féltem, hogy megsértem az Ön király fenségét. Ezért nem akartam őt elvinni a királyságából az Ön engedélye nélkül. A király nagyon megörvendett a hír hallatán, és magának tartotta meg a gyermeket, és nagy odafigyeléssel és titokban őriztette a királyi díszeket, amik a gyermek körül voltak, és nagy adományban részesítette a derék zarándokot, aki továbbindult az úton, és hazatért saját nemzetéhez.)

¹² Az A+ latin szövege a következő: „Igitur puer ductus est in Ungariam ibique exponitur secus viam, ut a transeuntibus tolleretur. Invenit autem eum vir dives illius indigena ab apostoli Iacobi oratorio rediens, quod ea maxime devotione tractus adierat: ut dari sibi a Deo filium precatur. Hoc ergo male miratus inventum suscepit eum velut sibi divinitus destinatum, reputans ex meritis apostoli provenisse ut per accessum alienae sobolis saltim solamen propriae reciperet orbitatis. Sublato igitur eo et in filium adoptato pallium, quo fuera parvulus involutus, et cetera circumpositi ornatus insignia regi praesentavit Ungarico dignum nimirum existimans: ut regalis illa supellex thesauris regalibus inferretur. Rex autem considerans tam pretiosi muneris novitatem, inquisivit diligenter, ubi reperisset haec omnia. Et vix ille tam blanditiis fractus quam terrore coercitus, elegantissimum puerum invenisse se asserit illis insignibus involutum. Gaudet iamque rex et afferri sibi iubet infantulum: eo quod et ipse legitimo destitutus herede talem sibi redidit remediabiliter successurum.” MORVAY p. 33.

Az epizód voltaképp aránytalanul hosszúra nyúlik. Egyik latin változatban sem adja elő a gyermek megtalálóját ilyen bőbeszédűen a történetet, amit az olvasó már úgyis ismer, hiszen pár sorral korábban olvasta. Ennek talán az a magyarázata, hogy a francia fordító meg akarta örvendeztetni közönségét egy szóviccel. A zarándok úgy fogalmaz, hogy azért határozta el ájtatosan, hogy „zarándoklatra megy Szent Jakab báró úrhoz, mert azt kérte tőle, hogy Isten kegyelméből adjon neki utódot” (j'ay prins devocion d'aller en perelignaige au benoit baron monseigneur saint Jacques en luy suppliant qu'il luy plust moy impetret a dieu grace d'avoir generation). Viszont a 'pelerinage' (zarándoklat) szó itt, és egyedül itt a szövegben, különös formában, az l és r felcserélésével mint „perelignaige” (kb. nemzetség atyja) szerepel. A zarándoklat célja ezzel a játékkal benne foglaltatik az elnevezésében. Egészen valószínű, hogy nem nyomdai hibáról van szó, hanem a szerző tudatos szójátékról. Emellett szóló érv, hogy az ősnymtatvány valószínűleg tévesnek gondolt szóalakját az 1530-as párizsi kiadás javítja, ott az egyszerű „pelerinaige” forma szerepel. Érdekes, hogy a 13. századi, Robert de Boronnak tulajdonított Merlin-regényben megtaláljuk ugyanezt a rontott szóalakot: lehetséges, hogy a névtelen fordítót az inspirálta. Ha a feltételezésem nem téves, tehát szándékos szójátékot tartalmaz a lyoni kiadás, az azt is jelenti, hogy a fordító akár szándékosan a nyomtatvány céljaira is készíthette a szövegét.¹³

Mindezek alapján biztosnak tűnik, hogy a francia fordítás vagy valamelyik kölni eredetű, vagy egy elveszett, esetleg máig lappangó latin nyelvű kézirat alapján készült. Nem tűnik érdemesnek a fordító állítását kétségbe vonva nem latin, hanem más népnyelvű szöveget sejtteni a francia életrajz mintájaként.¹⁴ Inkább azt láthatjuk, hogy a francia próza gazdag hagyományát követve kibővítette és tőle telhetően szenzációssá tette a forrásszöveget a fordító, így remélve nagy közönséget művének. Hogy csupán két példány maradt fenn a szövegből, s két kiadása között majdnem ötven év telt el, azt sugallja, Szent Albanus életrajza nem keltett nagyobb érdeklődést francia nyelvterületen, szemben a némettel, ahol több adaptáció is készült a középkor folyamán. Ennek ellenére nem érdektelen adalék a magyar vonatkozással bíró, az incesztus motívumát tartalmazó szövegek sorához Albanus francia legendája sem.

SELÁF LEVENTE

¹³ Claudin írja, hogy Syber több munkát is nyomtatott Barthélémy Buyer megbízásából, talán érdemes lenne megvizsgálni, neki lehet-e szerepe a szöveg keletkezésében.

¹⁴ Az olasz fordítás az A változat nyomán készült, a német adaptációk forrásai különfélék.